

BAKOS JÓZSEF

Az „etruszk rejtély”

Az eredet és a vallás kérdésének néhány fontosabb eleme

I.

A római kor előtt élt itáliai népek közül az etruszkokat ismerjük legjobban. Már az ókori görögök és rómaiak ránk hagyományozódott művei is arról tanúskodnak, hogy rendkívüli hatást gyakorolt kultúrájuk, politikájuk, történelmük Itália későbbi társadalmaira. (HÉRODOTOSZ, LIVIUS, SUETONIUS, STRABÓN, VERGILIUS etruszk tárgyú hivatkozásai.) A legrégebbi és legtekintélyesebb római arisztokrata családok gyakran dicsekedtek ősi etruszk eredetükkel. (Maecenas – Vergilius patrónusa – Arezzo etruszk királyaitól származtatta magát.)

Több olyan történelmi és vallási tárgyú műről van tudomásunk, amely etruszk szerzők alkotása volt, de ezek az etruszk vagy latin nyelven írt munkák mind elvesztek; a latin szerzők utalásaiából, idézeteiből, szövegkölcsonzéseiből alkothatunk csak képet róluk. A klasszikus irodalmi hagyomány számon tartotta CLAUDIUS császár (Kr. u.: 41–54) nagyszabású etruszk történeti munkáját is, amely ugyancsak elveszett.¹

Az etruszk kultúrából Róma rendkívül sokat merített²; az ennek ellenére megnyilvánuló viszonylagos közönyössége itáliai elődeik és szomszédaiak szellemi teljesítményei, történelme iránt, elsősorban a görög kulturális hatás

¹ Claudius császár ifjúkorában kezdett történetírással foglalkozni: „Görög nyelven is írt *Etruszk történet címen húsz, Carthagói történet címen pedig nyolc kötetet.*” Suetonius szerint Titus Livius buzdítására és Sulpicius Flavius segítségével sajátította el a történetírás tudományát. – SUETONIUS, Gaius Tranquillus: *A caesarok élete.* (Lib. V. 41–42.) Bp., 1975. 233., 235. p.

Első felesége, *Pautia Urgulanilla* a hagyomány szerint előkelő etruszk családból származott, és elképzelhető hogy az uralkodó érdeklődése és ismeretei az etruszk történetírás tárgykörében felesége révén mélyült el. – SUETONIUS, Gaius Tranquillus: *A caesarok élete.* (Lib. V. 26.) Bp., 1975. 225. p. – REICH, John: *Az ősi Itália.* Bp., 1987. 28. p.

² Magát Rómát (mint más itáliai városokat is) „*Etrusco ritu*”, etruszk rítus szerint alapították. Olyan alapvető jelentőségű szertartások, mint a minden állami aktus előtt kötelező madárjósolat-kérés, az áldozati állatok belsősegeiből való kötelező jóslás, az égi előjelek tana – mind etruszk eredetűek. Róma legrégebbi és legszentebb templomának, a Capitolium-domb szentélyének építését már az első etruszk király idején megkezdték. – HAHN István: *Róma istenei.* Bp., 1975. 53. p.

prioritásával magyarázható. A római művészetekre, mitológiára, vallásra sokkal erőteljesebben hatottak az eszményként – és nem utolsósorban divatként – példaképpül szolgáló görög eszmék, kulturális formák. Róma mindezek ellenére kénytelen volt korán szembesülni az etruszk világgal, mint saját kultúrája bölcsőjével.³

Az ókort követően a reneszánsz idején, az újkor embere kezdett először komolyan érdeklődni Róma múltja, és ezen belül az etruszk előzmények iránt. A kutatás középpontjában ugyan Róma állt, de az etruszk művészeti alkotások felfedezése kíváncsiságot ébresztett Itália más ókori kultúrái iránt is.⁴

Az etruszk világ iránti tudományos megalapozottságú kutatás a 18. század folyamán valósult meg, ezt az időszakot „bízvást tekinthetjük Etruria felfedezése idejének.”⁵ A kutatás intézményesülése (múzeumok, tudományos társaságok, folyóirat- és könyvkiadás stb.); a régészeti anyag gyűjtése és rendszerezése; a művészettörténeti, történeti módszerek kidolgozása és alkalmazása átfogó tudományos munka lehetőségét teremtették meg.⁶

A 19. század élénk tudományos tevékenysége pedig már kifejezetten arra irányult, hogy végre átfogó képet alkosson az etruszkok történetéről és kultúrájáról; mégis csak a 19. századi rendszeres, folyamatos és széles körű feltáró munkát követően a 20. század közepére alakult ki az etruszkológia, mint egységes történeti tudományág. A töredékes dokumentációs anyag, a viszonylag korlátozott kutatási terület fokozottabban megkívánta a komplex tudományos megközelítést, valamennyi forrás és módszer összehangolását. A modern kutatások eredményeinek tükrében az antik civilizáció általános fejlődéstörténetéhez szervesen kapcsolódik az ókori Etruria története. Az etruszk kultúra itáliai, görög és keleti kapcsolatai is körvonalazódtak a régészeti, a művészettörténeti és a nyelvészeti kutatások bővülése, elmélyülése, összehasonlító kritikai módszerei eredményeként. Különösen nagy fontosságú az etruszk nyelv szerkezetére és a szövegértelmezésre vonatkozó modern ismeretek, valamint a régészeti és nyelvészeti módszereket szervesen összeolvasztó egységes értelmezések kritikai alapokra helyezése.⁷

A régi Etruria, az etruszkok távoli és nehezen megfogható világa, a közvetlen történeti adatok hiánya, a fennmaradt etruszk írásos töredékek különleges, egyedülálló volta miatt már a 18. században kialakultak sejtelmes,

³ ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Bp., 1997. II. kötet. 102. p.

⁴ REICH: 28. p.

⁵ PALLOTTINO, Massimo: *Az etruszkok*. Bp., 1980. 6. p.

⁶ Pallottino az etruszkológia csúcsteljesítményeként említi a 18. századi tudományos munkák sorában L. Lanzi: *Saggio di lingua etrusca e di altre d'Italia* (Tanulmány az etruszk és más itáliai nyelvekről.) című 1879-ben megjelent összefoglaló jellegű munkáját. – PALLOTTINO: 7. p.

⁷ Pallottino „az első igazi etruszkológusnak” B. Nogarát tekinti és *Gli Etruschi e la loro civiltà* (Az etruszkok és kultúrájuk. Milánó, 1933.) című munkája jelentőségét emeli ki. – PALLOTTINO: 13. és 248–249. p.

misztikus elképzelések, amelyek irodalmi, képzőművészeti divatként roman-tikus, a valóságtól elrugaszkodott, sokszor áltudományos formát öltő megnyilvánulásokkal alakították a közvélekedést, és végső soron azt eredményezték, hogy széles körben elterjedt az „etruszkok rejtélyének” gondolata. A „rejtély” problematikájának irracionális meggyőződése, a tényeket figyelmen kívül hagyó érzelmi álláspontként, erősen meggyökerezett a modern kultúrában, és a kutatások objektív eredményeitől függetlenül nemzedékről-nemzedékre hagyományozódó közhellyé formálódott. Az ehhez kapcsolódó áltudományos és műkedvelő jellegű irodalom képviselőit szinte mindig és mindenkor az az elképzelés ösztönözte, hogy az „etruszk rejtély” megoldását – irracionális síkra terelve –, „csodálatos felfedezések” kiagyaltásával valósítsák meg. Ezek a rendkívüli bőséggel megjelenő próbálkozások, nagyhangú áltudományos megállapításaikkal, gyakran meggyőző hatást gyakorolnak a nagyközönségre. Különösen makacsul tartja magát az etruszk nyelv teljes megfejthetlenségét hirdető áltudományos közvélekedés, amelyet nem utolsósorban azok az időszakonként megismétlődő sajtóhíradások tartanak életben, amelyek csodaszámra sorolandó felfedezésekről számolnak be; arról tudósítanak, hogy felfedezték a „titokzatos és megfejthetetlen” etruszk nyelvű szövegek olvasásához, értelmezéséhez „a kulcsot”.⁸

Az „etruszk rejtély” másik fontos eleme, e nép és magaskultúra eredetének kérdése.

A Róma által végrehajtott egyesítésig Itália jelentős etnikai, nyelvi és kulturális sokszínűséget mutatott, amely jellegzetességét sok szempontból korunkig megtartotta. Az etruszk nép története és műveltsége így minden bizonnyal szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban alakult a változatos itáliai környezettel, amelyhez időnként külső – Itálián kívüli – hatások is társultak. A régészeti és nyelvészeti adatok tükrében a régi Itália történelmi népei eredetének problémája rendkívül bonyolult kérdés, amely mindenképpen ellentmond azoknak az ókortól ismert elképzeléseknek, amelyek az etruszk nép eredetét egy konkrét, meghatározható eseményként (eseményorként) ábrázolják, amely rendelkezik valamilyen külső kiindulóponttal és amelynek végeredményeként, a betelepedést követően, indult volna meg Itália története.⁹

Az etruszk származás kérdésének első jelentős kifejtése halikarnassosi DIONYSIÓSTól maradt fenn, aki *Római régiségek* című műve első öt fejezetében igyekezett megcáfolni azokat az Augustus korabeli elméleteket, amelyek az etruszkokat a pelaszgokkal vagy a lydekkal azonosították. Dionysios szerint Itália őslakó népéről van szó, akiknek eredeti elnevezése rasenna volt. Dionysios arról számol be, hogy semmiféle hasonlatosságot nem talált az etruszkok, és a korabeli Lydia nyelve, vallása, szokásai között.¹⁰

⁸ PALLOTTINO: 14–15, 41. p.

⁹ PALLOTTINO: 19–24., 41. p.

¹⁰ REICH: 72–73. p.

A korábbi ókori elméletek nagy részét a mitikus történelemszemlélet jellemezte. Csaknem minden etruszkokkal foglalkozó görög és római történétíró azt a véleményt hangoztatta, hogy ez a nép keletről érkezett Itáliába; a klasszikus források többsége szerint a kis-ázsiai Lydiából hozták magukkal kultúrájukat. Az etruszkok vándorlásának és letelepedésének legrészletesebb leírása a Kr. e. 5. században élt görög történétírótól, HÉRODOTOSZTÓL származik, aki részletesen elbeszéli, hogyan érkeztek Itáliába, és a mítosz szintjén elmagyarázza, honnan ered az a név, amelyen a görögök ismerték őket:

„A lüdek élete hasonlít a hellénekére, kivéve azt, hogy a leányok ringyónak állnak. Tudomásom szerint a lüdek használtak elsőként vert ezüst- és aranypénzt, és ők voltak az első kereskedők is. Maguk a lüdek azt állítják, hogy mostanában náluk és a helléneknél ismert játékokat is ők találták ki. Azt beszélnek, hogy ezek a játékok abból a korból erednek, amikor Türszénia¹¹ betelepítették, és erről a hagyomány a következőket mondja. Atüsznak, Manész fiának uralkodása idején roppant éhínség pusztított egész Lüdiában. A lüdek egy ideig türelemmel viselték az ínséget, s különböző módon igyekeztek enyhülést találni. Ekkor találták fel a csontkockát, a labdát és még sok egyéb játékot, kivéve a dámajátékot, mert ennek feltalálását nem tulajdonítják maguknak. Mindezt az éhség ellen találták ki: egy napot játékkal töltöttek, hogy ne gondoljanak az evésre, másnap ettek. Így éltek tizennyolc esztendeig. Minthogy azonban a baj nem múlt el, sőt egyre fokozódott, a király két részre osztotta a lüd népet, és sorsvetéssel döntötte el, hogy melyik részük maradjon, és melyik vándoroljon el az országból, s azoknak, akik a sors döntése szerint otthon maradnak, ő lesz a királya, az elköltözőknek pedig fia, Türszénosz. Azok, akiket a sors kivándorlásra ítélt, Szmürnába mentek. Itt hajókat építettek, felszerelték őket a szükséges eszközökkel, majd elhajóztak, hogy hazát és élelmet keressenek. Sok nép földje mellett elhajóztak, végül elérkeztek az ombrikosz¹² néphez, ott várost építettek maguknak, és mind a mai napig ott élnek. Elhagyván a lüd nevet, vezérükről, a király fiáról nevezték el magukat, s az ő neve után lettek türszénoszok.”¹³

Az etruszkokat történelmük során a szomszéd népek mindvégig keleti eredetűnek tartották. Róma és a latinok eredetét a trójai mondakör görög mítoszaira alapozták. Aeneas története mintájára ugyanezt a módszert alkalmazták az etruszkok, vagyis turrének (Tyrsénoi, Tyrrhénoi) esetében, amikor a keletről, a kis-ázsiai Lydiából kiinduló tengeri vándorlásról beszéltek. Gyakran azonosították őket a pelasgok titokzatos népével is.

¹¹ *Türszénia* – a türszénoszok (etruszkok) lakóhelye Itáliában (az elnevezés egy Itáliában letelepedett *lüd* v. *lyd* népcsoport mondabeli vezetőjének: *Türszénosz*-nak nevéből ered.) – HÉRODOTOSZ: *A görög-perzsa háború*. (Lib. I. 94.) (Ford.: Muraközy Gyula) Bp. 1989. 51–52. és 806. p.

¹² *Ombrikosz* – néptörzs (*umberek*) Itália középső és északi részén. – HÉRODOTOSZ: (Lib. I. 94.) 51–52. és 778. p.

¹³ HÉRODOTOSZ: (Lib. I. 94.) 51–52. p.

Az etruszkok lydiai eredete már korán a klasszikus irodalom közhelyeinek sorába került; VERGILIUS minden megkülönböztetés nélkül említi a lyd népet, amikor az etruszokról beszél. Az Aeneis-ben az etruszkok vezére Tarchon, Aeneas szövetségese:

„Nincsenek is távol, fenn laknak agyllai várak
őskori szirtjein, ott az a hely, hol a hajdani, hadban
nagy nevü lyd nép élt, etruscus hegyfokok ormán.”

...

„Erre jogos dühre gyúlva egész Etrúria felkel,
s evvel a harccal uruk tüstént kiadatni kívánják.
Őket adom neked, Aeneás, te vezesd haduk ezrét.
Mert az egész kikötő nyüzsg és zúg már a hajóktól,
sürgeti mind a jelet; csak egy agg jó s tiltja, jövőjük
így zengvén: »Ó, válogatott maeóni legények,
hajdani hősöknek hajtása, ti, joggal akarhat
és méltán Mézentiuson dühötök boszut állni,
ám italus sose vethet ilyen nagy népet igába,
külföldről kell kérni vezért.« Megijesztve a mennynek
intelmén, a mezőn vár most Etrúria népe.
Sőt maga Tarchón már elküldte nekem követével
országuk jelvényeit is, jogaruk, koronájuk,
hogy hadi-táborukat, vegyem át tyrrhénusi trónjuk.”¹⁴

SERVIUS Vergilius művéhez írt kommentárjában említi CATO szavait az etruszkok itáliai hatalmáról: „...majdnem egész Itália az etruszkok uralma alatt volt” (...in Tuscorum jure pene omnis Italia fuerat).¹⁵ LIVIUS pedig nagyszabású történelmi munkájában több alkalommal is megemlékezik az etruszkok dicsőségéről, tengeri és szárazföldi hatalmáról, országuk gazdagságáról: „Ezért Turnus és a rutulusok, nem bízván helyzetükben, elmenekültek az etruszkok gazdag és virágzó földjére, a királyhoz, Mezentiushoz, akinek Caere, az akkoriban dúsgazdag város volt a székhelye... Mezentius már eleve nem nézte

¹⁴VERGILIUS Maro, Publius: *Aeneis*. (Lib. VIII. 478–480. és 494–507.) – *Vergilius összes művei*. (Ford.: Lakatos István) Bp., 1973. 299–300. p.

¹⁵SERVIUS, Maurus Honoratus: *Mauri Servii honorati grammatici, in Virgilii Aeneidos Libr. I-XII. commentarius* (Lib. XI. 567.) – In: VERGILIUS Maro, Publius: *Opera, cum integris & emendatioribus commentariis Servii, Philargyrii, Pierii. Accedunt Fulvii Ursini, Georgii Fabricii, Francisci Nansii, Joh. Musonii, Tanaquilli Fabri, Et Aliorum, ac praecipue Nicolai Heinsii notae nunc primum editae: Quibus & suas in omne opus Animadversiones, & Variantes in Servium Lectiones addidit Petrus Burmannus. Post cujus obitum interruptam Editionis curam suscepit & adornavit Petrus Burmannus junior. Cum indicibus absolutissimis & figuris elegantissimis*. Amstelaedami, Sumptibus Jacobi Wetstenii. 1746. Tomus III. Lib. XI. 567. 668. p.

jó szemmel az új város alapítását, s mert úgy gondolta, hogy szomszédságában a trójai hatalom növekedése a legkevésbé sem biztonságos, habozás nélkül egyesítette seregét a rutulusokéval... Aeneas – bár Etruria hatalma annyira megerősödött, hogy nevének híre nemcsak a szárazföldet, hanem egész Itália mentén, az Alpoktól a Sicíliai-szorosig a tengert is betöltötte – a falak mögé húzódva is visszaverhette volna a támadást, mégis nyílt ütközetbe vezette csapatait. Ez sikert hozott ugyan a latinoknak, de Aeneas halandó életének utolsó cselekedete volt.”

„A római uralom előtt a tuscusok fennhatósága messze kiterjedt szárazon és tengeren egyaránt. Az itáliai félszigetet övező alsó és felső tenger neve bizonyítja, milyen nagy volt a hatalmuk: az egyiket, az egész nép nevével, Tuscus-, a másikat, a Hadria nevű etruszk coloniáról, Hadriai-tengernek nevezték Itália népei; e tengereket a görögök is Tyrren- és Hadriai-tengernek hívják. Az etruszkok, mindkét tenger irányában előrenyomulva, tizenkét várost alapítottak; hatot az Appenninuson innen, az alsó tenger mellett, majd az alapító városokéval megegyező számú coloniát az Appenninuson túl; ezek a Padustól az Alpokig minden területet hatalmukban tartottak, kivéve azt a szögletet, ahol a venetusok laktak a tengeröböl körül. Kétségtelen, hogy az Alpokban lakó törzsek is ugyanilyen eredetűek, köztük a raetusok, akiknek természetét maga a lakóhely vadította el, s származásukra már csak eléggé megromlott hangzású nyelvük emlékeztet.”¹⁶

Az etruszk kultúra a Kr. e. 8. század végén kezdett kibontakozni, amikor a nyugati partvidékhez közeli jelentős városok új virágzásnak indultak (az ún. „etruszk part” városai: Vulci, Chiusi, Tarquinia, Veii, Cerveteri).¹⁷ A történelmi hagyomány hangsúlyosan megemlékezik Róma és Latium történetének etruszk szakaszáról, különös tekintettel a Tarquiniusok etruszk dinasztiájára, amely a Kr. e. 7. század vége és a 6. század utolsó évtizedei között uralkodott Rómában. A régészeti kutatások eredményei megerősítik ezt a mélyen élő hagyományt, igazolják lényeges állításait. Már a 7. században felismerhető Latiumban az etruszk kulturális és művészeti hatás, kezdetben a temetkezési szokásokat kísérő gazdag orientalizáló sírmellékletek anyagában, később a 6. században, egészen az 5. század elejéig, elsősorban az építészetben, és különösen az archaikus templomok díszítőművészetében.

Az etruszkok politikai uralma és a közvetlen gyarmatosítás Itáliának csak egy részére terjedt ki; kulturális hatásuk és kereskedelmi tevékenységük azonban az egész félszigeten és a környező tengereken jelen volt. Etruria a félsziget közepén a kultúra „világítótornya” volt. Kívülről sokkal gyengébb hatások érték ebben az időszakban Itáliát: Dél-Itáliában Kr. e. 750 körül kezdődött el a görög gyarmatosító tevékenység, amely Szicília partjaitól terjedt

¹⁶ LIVIUS, Titus: *A római nép története a város alapításától*. (Ford.: Kiss Ferencné és Muraközy Gyula) Bp. 1982. (Lib. I. 2.; Lib. V. 33.) I. k. 14–15. p. és 429–430. p.

¹⁷ REICH: 77. p. – VICKERS, Michael: *A római világ*. Bp., 1985. 74–78. p.

fokozatosan észak felé. A karthágói befolyás igen korlátolt hatósugarú volt (Nyugat-Szicília, Szardínia), és kulturális szempontból alárendelt szereppel bírt.

A 6. században – az etruszok nagy terjeszkedése és kultúrájuk legteljesebb virágzása idején – a vallás és a hozzá kapcsolódó szertartások terén szoros kapcsolat mutatható ki Etruria, Umbria és Latium között. Szellemi és kulturális téren Etruria korábbi nagy politikai és gazdasági tekintélye tovább élt az 5. század válsága után is, amikor az etruszok uralmának végét vetett az itáliai népek terjeszkedése és a kelta betörés. A 4. századi háborúk során Róma sorra legyőzte, és a 3. század első évtizedeiben uralma alá kényszerítette az etrusz városokat, belekényszerítve őket a római-itáliai államszövetség rendszerébe. A Kr. e. 1. század elejétől végérvényesen beolvadtak a Róma fennhatósága alatt kialakult politikai egységbe. „Etruria még történetének ezekben az utolsó szakaszaiban is tovább alakította – bár konzervatív irányban – ősrégi vallási és államszervezeti hagyományait; ugyanakkor pedig hozzájárult a római kori Itália kulturális és művészeti koinéjának, köznyelvének kialakulásához; ezen, valamint a hellénisztikus kultúra hatásán alapul majd a császárkori Róma és végső fokon az egész európai Nyugat szellemi tudata.”¹⁸

II.

A vallás az etrusz antikvitás legismertebb és legjobban feldolgozott fejezete; ennek oka az irodalmi források szokatlan bősége és főleg a régészeti emlékek gazdagsága, amely a vallási kérdéseket valamilyen módon dokumentálja, vagy megvilágítja.¹⁹

Etruria alakította ki a legmaradandóbban azokat az itáliai vallási alapokat, amelyekre a római vallás kezdettől ráépülhetett. „Az etrusz kultúra történeti örökségének éppen a vallási oldalát fogadta el Róma a legkevesebb fenntartással, és ez állt ellen a legszilárdabban a hellén kulturális hatások mindent elsöprő áradatának.”²⁰

Az etruszok mély vallásossága már a klasszikus szerzők műveiben is legendaként élt, és gyakran ismétlődő közhelyként fogalmazódott meg. LIVIUS történeti munkája az alábbiakról tudósít:

„A veiibeliek viszont, megelégtelve az évenként megújuló s nemegyszer viszálykodást okozó választási küzdelmet, királyt választottak. Ez sértette Etruria népeit, melyek gyűlölték a királyságot és személy szerint a királyt is, aki hatalmaskodásával és gögjével már korábban is terhére volt a lakosságnak. Az ünnepi játékokat ugyanis, amelyeknek megzavarása szentség törésszámba ment, durván félbeszakította, mert a tizenkét nép mást választott meg helyette

¹⁸ PALLOTTINO, Massimo: *Az etruszok*. Bp., 1980. 91. p.

¹⁹ PALLOTTINO: 131. p.

²⁰ PALLOTTINO: 132. p.

főpapnak. S feldühödve a mellőzésen, mikor már javában folytak a játékok, váratlanul visszarendelte a szereplőket, akik nagyrészt az ő rabszolgái voltak. Ezért a népek, amelyek mindennél jobban tisztelték a vallási szertartásokat, minthogy ezek ápolásának a művészetében tündek ki leginkább (*“gens itaque ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas”*)²¹, elhatározták, hogy a veibeliektől, míg király uralkodik felettük, megtagadják a segítséget.”²²

ARNOBIUS Etruriát a babonák szülőanyjának kiáltotta ki (*„neque genitrix et mater superstitionis Hetruria opinionem ejus novit aut famam, sacellorum ut indicant ritus”*)²³, ISIDORUS HISPALENSIS és halikarnasszoszi DIONYSIOS szerint pedig az etruszkok (Tusci) neve a görög „áldozni” (θυσιαζειν) kifejezésből származik.²⁴

Mivel vitatott és nem kellően tisztázott az etruszkok származása, nehézségeket okoz a mitológia kialakulási körülményeinek és korának meghatározása. Az etruszk vallás forrásai minden bizonnyal az égei-anatóliai világban fakadnak, ahonnan az ókorban uralkodó nézetek szerint az etruszkok ősei, a turréneek és pelaszok érkeztek Itália földjére. Keleti jegyként tartják nyilván az etruszkoknál meglévő szakrális királyi hatalom intézményét, és olyan vallásos attribútumokat, mint a kétélű bárd és a vesszőnyaláb, a trón, valamint a sokrétű kozmogóniai rendszert, amely sok rokon vonást mutat az egyiptomi és a babiloni kozmogóniával. Az itáliai és az égei világ görögségével való folyamatos érintkezés következményeként az archaikus etruszk pantheont, az idők folyamán az olümposzi istenvilággal azonosították, görög mítoszokat vettek át és értelmeztek saját vallási és politikai ideológiájuk szellemében.²⁵

A görög hatás korán érte az etruszk társadalmat, és ez kimutatható a művészetben éppen úgy, mint a vallásban. Görög hatásra alakult ki az etruszk istenek hellén istenekkel való egybeolvasztásának gyakorlata; ez az előzmény szolgált mintaképül a római pantheon Olümposzi mintájú berendezéséhez.²⁶ Valószínű, hogy az etruszkok esetében valódi szintézisről van szó.

Mínél többet tudunk az eredeti itáliai kultúráról, az itt élő népek és társadalmak vallási hiedelmeiről és szokásairól, annál valószínűbbnek látszik, hogy sok minden került be az etruszk hitvilágba előbb Itália őshonos kultúráiból;

²¹ LIVIUS, Titus: *Ab urbe condita* (Lib. V. Cap. 1:6.). Editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn. Editio altera quam curavit Mauritius Mueller. Pars I. Libri I–X. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1926. 284. p.

²² LIVIUS: (Lib. V. 1:6.) Bp., 1982. I. k. 383. p.

²³ ARNOBIUS Afer, Maior: *Disputationum adversus gentes libri septem*. (Lib. VII. 26.) – (In: Opera Omnia.) (Migne, J.-P.: Patrologiae Cursus Completus. Series Latina.) Patrologiae Latina. Tom. 5. Parisiis, 1844. 1454. col.

²⁴ Idézi PALLOTTINO: 132. p.

²⁵ TOKAREV, Sz.A. (Főszerk.): *Mitológiai enciklopédia*. Bp., 1988. II. k. 151. p.

²⁶ ELIADE: 103. p.

a görög műveltség és mitológia elemei csak ezt követően jelentek meg Etruriában. Amit Róma történészei és lakóinak közvélekedése etruszk örökségnek tekintett, annak egy részében az etruszkok csak a közvetítő szerepét töltötték be.²⁷

Az etruszk mitológiában rendkívül népszerű volt Hercle (Héraklész) alakja, de az Etruriában ismert eredeti mítosz, sok szempontból eltért a görög hagyománytól, ezenkívül pedig bizonyos keleti elemeket is tartalmazott (Melkart). A nem görög istenmítoszok egyedüli nyomait a többnyire 4. században készült etruszk tükör-feljegyzések révén ismerjük. Hercle Hérát ábrázoló tükrön szerepel, mint Héra istennő fia. Más dísz tárgyakon szerelmi egyesülést ábrázoló jelenetekben, ahol a két főszereplő: Herkules és Minerva. Innen származik Mars isten, mint Hercle fia (marshercles), valamint az összes többi Mars-gyermek, a többi fennmaradt művészeti ábrázoláson, jelentőségüknek megfelelően.²⁸

Az etruszk theológiát ma nem tudjuk rekonstruálni a kevés számú kései adat alapján, amelyek az ún. etruszk „szent könyvek”-ről tájékoztatnak. Az etruszk vallási hiedelmek és kultuszok rekonstrukciójához felhasználható adatok, igen korlátozottak és bizonytalanok. Az eredeti vallásos irodalom megsemmisülése pótolhatatlan veszteség az utókor számára.²⁹

Ismereteink nagy részben szinte kizárólag a különféle jóstehnikákra vonatkoznak. Az etruszk vallásban feltűnő a kultuszgyakorlat „aprólékos pontossága, az emberek aggályos alkalmazkodása az istenek akaratahoz.”³⁰ A köztársaság kora végén a rómaiak még tudtak arról, hogy az etruszkok rendelkeztek olyan „könyvekkel”, amelyeket természetfeletti lények: Vegoia nimfa vagy Tages istenség adtak át nekik. A monda szerint Tages egyszer egy barázdából pattant elő; úgy nézett ki, mint egy gyermek, de bölcs volt, mint egy öregember: “Tages név szerint Genius fia, Jupiter unokája, azt mondják gyermekként adta át a béljóslás tudományát Etruria tizenkét népének.”³¹ E mítosz szerint Tages tanításait foglalták írásba az emberek: ez a *haruspicinae disciplina*, vagy másképpen, az *aruspicinae artem* eredete.³² Tages, aki az etruszk mitológiában látnoki képességekkel rendelkezett, a monda szerint

²⁷ HAHN: 53–54. p.

²⁸ *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Elfter halbband (Ephoros – Eutychos). Stuttgart, 1907. 767. col.

²⁹ PALLOTTINO: 133. p. – ELIADE: 103. p.

³⁰ PALLOTTINO: 133. p.

³¹ “*Tages nomine Genii filius, nepos Iovis, puer dicitur disciplinam dedisse aruspicii duodecim populis Etruriae.*” (Ford.: Furka Tamás) – FESTUS, Sextus Pompeius: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. (359.) Thewrewkianis copiis usus edidit: Wallace M. Lindsay. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae, 1913. 492. p.

³² ELIADE: 104. p.

Tarquinius vidékén tünt elő a földből közvetlenül halála előtt, és ekkor megjósolta az etruszkoknak jövőjüket, megtanította papjaikat a jóslás tudományára.³³

“Megdöböntek a nimfák mind, s ámult az Amazon gyermeke, nem másképp, mint tyrrhén földmivelő, ki meglátott a mező közepén moccanni göröngyöt önként, végzeteset, mely bár ki se gördíti, gördül, s emberi képet vesz, s rög-alakját veszti, kinyitja most született ajakát tüstént, jósolni jövendőt; ott lakozók a Tages nevet adták néki; az etruszk nép legelőször tőle tanult a jövőbe belátni...”³⁴

A „szent (vagy titkos tant magába foglaló) könyv” természetfeletti lény általi kinyilatkoztatásának mitikus motívuma nagyon sok kultúra hitvilágában előfordul (Egyiptom, Mezopotámia, India, Tibet), legjellemzőbbé és legnépszerűbbé azonban a hellenisztikus korban válik. Tages mint „örök gyermek” (*puer aeternus*) megjelenése a hermetizmusra emlékeztet, őt magát a későbbiekben “a föld alatti Hermésszel” azonosították. A Kr. e. 1. századtól kezdődően az etruszkokat úgy emlegették, mint akik szent könyveikben megőriztek bizonyos természetfeletti kinyilatkoztatásokat.³⁵

CICERO nyomán a vallási kánon könyveit (az etruszk vallási „tudományt”) három fő tárgykörbe sorolhatjuk: 1. *Libri haruspici* = a béljóslás könyvei; 2. *Libri fulgurales* = a villámok könyvei; 3. *Libri rituales* = a szertartások könyvei. Ezeket a szent iratokat eredeti etruszk írásokként tartották számon. Minderre elsősorban Cicero a forrás, szerinte az egész etruszk hitvilág e könyvek alapján épül fel.³⁶ A béljóslás gyakorlatát az első helyen említi az etruszk vallási tevékenységek között, szerinte ez a legősibb és legfontosabb tárgykör. Művészi szinten gyakorolták és napi fontosságú tevékenység volt.

“... Zöld gyepből rak magas oltárt,
és, remekillatu lángokkal, viruló fűvön áldoz,
csészéből csobbantja a bort, báránybeleket bont,
s kémleli megremegő bélből, mit is ad a jövendő;
rögtön, amint vizsgálja a tyrrhén jóspap a bensőt,
látja: jelentős nagy dolgok készülnek...”³⁷

³³ TOKAREV: 178. p.

³⁴ OVIDIUS Naso, Publius: *Átváltozások*. (XV. 552–559.) (Ford.: Devecseri Gábor) Bp., 1975. 445. p.

³⁵ ELIADE: 104. p.

³⁶ THULIN, C.O.: *Die Etruskische Disciplin. I. Die Blitzlehre*. Göteborg. 1906. 1–12. p. – THULIN, C.O.: *Die Etruskische Disciplin. II. Die Haruspicin*. Göteborg. 1906. 3–10. p.

³⁷ OVIDIUS: *Átváltozások*. (XV. 573–578.) 445. p.

A béljósítás valójában a belső szervekből való mágikus jövőfejtés eszköze, és mint ilyenre, jobban illik rá a latin *extispicium* kifejezés, azaz a belső részek megtekintése.³⁸ A haruspicium, vagyis az áldozat beleiben található jelek értelmezése három vonatkozási sík (isteni, kozmikus és emberi) közötti megfelelést előfeltételezett. A belső szervek különböző részeinek sajátosságai jelezték a beavatottak számára az istenek akaratát, s következésképpen megjósolhatónak vélték a történelmi események közvetlen lefolyását. A nevezetes, 1877-ben Piacenzában talált bronz birkamáj-modellen, néhány vésett vonalakkal elkülönített területen, mintegy negyven istennév látható. A modell egyszerre ábrázolja a világ felépítését és az etruszk pantheon földi világra vonatkozó megoszlását.³⁹

Sevillai Szent Izidor (Isidorus Hispalensis) a haruspicium kifejezés tágabb értelmezését adja, és a mítosz szintjén ismerteti a béljósítás eredetét is: "Azt beszéljük, hogy a béljósítás mestersége az etruszkoktól származik, akik ezt a tudományukat Tages-től kapták, aki a földből lépet elő, a barázdák között jelentette ki a béljósítást és ezt követően soha többé nem jelent meg. Azt mondják ugyanis, hogy meseszerűen történt mindez, szántás közben hirtelen kiugrott a rögök közül és kijelentette a béljósítást, amely napon ő azután meg is halt. Ezeket a könyveket a rómaiak az etruszkról a saját nyelvükre fordították."⁴⁰

A *haruspex*, az etruszk főpapok titulusa is bizonyítja az állati belsőségekből való jóslás hagyományának fontosságát. A jósök, jövőmondók, valamint a főpapok általános megnevezése volt a *haruspex*. Az istenek küldte csodálatos jelek, villámok, az áldozati állatok belsőségeiben "rejlő jövőt befolyásoló jelek" értelmezése volt a legfontosabb feladatuk. A *haruspex* kifejezés szorosabb értelmében az istenek számára áldozatként felajánlott állatok belső részeinek megtekintését, vizsgálatát jelentette abból a célból, hogy megtudakolják az istenek szándékait. A *haruspicina*, *haruspicum disciplina*, valamint a *libri haruspicini* kifejezések etimológiájának legfontosabb forrása Cicero *De divinatione* (A jövőmondás) című munkája (I. 72., I. 91., II. 28., 37., 42., 49., 50.).⁴¹

³⁸ THULIN: *I. Die Blitzlehre*. 3. p.

³⁹ ELIADE: 104. p.

⁴⁰ „(34.) *Aruspicinae artem primus Etruscis tradidisse dicitur quidam Tages. Hic ex oris aruspicinam dictavit, et postea non apparuit.* (35.) *Nam dicitur fabulose, arante quodam rustico, subito hunc ex glebis exsiluisse, et aruspicinam dictasse, qua die et mortuus est. Quos libros Romani ex Etrusca lingua in propriam mutaverunt.*” (Ford.: Furka Tamás) – ISIDORUS HISPALENSIS: *Sancti Isidori hispalensis episcopi etymologiarum libri XX.* (Lib. VIII. Caput IX. 34-35.) – (In: *Opera Omnia.*) (Migne, J.-P.: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina.*) *Patrologiae Latina.* Tom. 82. Parisiis, 1878. 313–314. col.

⁴¹ THULIN: *II. Die Haruspicin*. 3. p.

Seneca és Caecina szövegtörédei, hivatkozásai egy összefüggő, egységes gyakorlatról tanúskodnak az etruszk haruspicinae disciplina vonatkozásában. Antik szerzők számtalan szétszórt idézeteiből, utalásaiból, megjegyzéseiből állítható helyre az eredeti kép, a modern filológia segítségével. Az antik és koraközépkori források gyakran említik, hogy a római áldozathozatalnál mindig hozzáértő az a személy, aki az áldozatot és egyúttal az értelmezést végzi. A témához hozzászólók gyakran említik, hogy a hadvezérek az etruszkok katonai fölénye égi biztosítékeként mindig magukkal vittek legalább egy haruspexet, akinek feladata volt kipuhatolni a jövőt, az istenek szándékait. Az állami hivatalnokok is gyakran fordultak az égi jelek, és béljósítás jövőt fűrkésző "szakértőihez".⁴²

A második nagy tárgykör, a villámokról kialakult hitvilág szent irodalma kapcsán SENECA, PLINIUS, valamint ARNOBIUS⁴³ (II. 69.) és AMMIANUS MARCELLINUS⁴⁴ történeti munkájával (XXIII. 5:13.) egybehangzóan SERVIUS Vergilius kommentárja⁴⁵ (Aen. I. 42.) tájékoztat.⁴⁶ VARRO és ACCIUS nyomán tudjuk Servius fent említett kommentárjából, hogy Tin (Juppiter), Uni (Junó) és Menrvá (Minerva) mindannyian rendelkeztek a villámok fölött, és még más istenek is élhettek eme isteni hatalmi kiváltsággal. A klasszikus források szerint legalább tizenkét féle villámlást tartott számon az etruszk hitvilág mint isteni kinyilatkoztatási formát. A villámok három fajtájával egyedül Tin rendelkezett. A többi nyolc villámot Uni, Menrvá, Velchan, Maris és Sattré, valamint három ismeretlen istenség kezelte.⁴⁷ A villámok tudománya, amennyire Seneca⁴⁸ és Plinius⁴⁹ ismertetéseiből tudjuk, egy olyan felsorolást foglalt magába, amely az év minden napjára megadta az égháború jelentését. (Plinius és Seneca szövegei a villám-elméletről ugyanabból a forrásból származnak: CAECINA elveszett

⁴² THULIN: *II. Die Haruspicin.* 4–10. p.

⁴³ ARNOBIUS Afer, Maior: *Disputationum.* (Lib. II. 69.) – (In: Opera Omnia.) (Migne, J.-P.: Patrologiae Cursus Completus. Series Latina.) Patrologia Latina. Tom. 5. 922–923. col.

⁴⁴ AMMIANUS MARCELLINUS: *Rerum gestarum libri qui supersunt.* (Lib. XXIII. 5:13.) Vol. I. Libri XIV–XXV. Ed.: Wolfgang Seyfarth. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Leipzig, 1978. 304. p.

⁴⁵ SERVIUS: *Commentarius.* (Lib. I. 42.) – In: VERGILIUS: *Opera, cum integris...* Tom. II. Lib. I. 25. p.

⁴⁶ THULIN: *I. Die Blitzlehre.* 3. p.

⁴⁷ ELIADE: 368. p.

⁴⁸ SENECA, Lucius Annaeus: *Naturalium quaestionum libros I–VIII.* (II. 31–34; 47–51) – In: *L. Annaei Senecae Opera quae supersunt.* Vol. II. Edidit Alfred Gercke. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae, 1907. 68–72. p. és 80–83. p.

⁴⁹ PLINIUS, Caius Secundus Maior: *Naturalis historiae libri XXXVII.* (Lib. II. 137–146.) Post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta. Edidit Carolus Mayhoff. Vol. I. Libri I–VI. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae, 1906. 177–181. p.

munkájából.)⁵⁰ A meteorológiai jelenségek és a 16 részre felosztott égbolt egy rejtett jelrendszert alkottak, amelynek aktuális jelentését a papok szent irataik és az időjárás események alapján „fejtették meg”. Egy-egy villámlás jelentése az égnek abból a részből volt kiolvasható, ahonnan lecsapott, és abból, ahová esetleg becsapott. A villámok minden megkülönböztetett típusát más-más isten uralta, kezelte. Az üzenet tehát isteni eredetű volt, „titkos nyelven” érkezett, amely csupán a beavatott jóspapok, a haruspexek számára volt érthető. (A vallástörténeti szakirodalom föltárta az etruszk hitvilág ide vonatkozó elemei, és a káldeus varázslók tanítása közötti megfelelések bonyolult rendszerét. Az alapeszme: a makrokozmosz és a mikrokozmosz – az ember világa – közötti megfeleltetés ősi gondolata a vallások többségére jellemző kiindulópont.)⁵¹

Az etruszk szertartáskönyvnek, a Libri rituales-nek eredeti alkotórésze papi alkotmányként funkcionált, amely irányította az állam és az egyének életét.⁵² FESTUS szerint „szertartási könyveknek nevezték azokat az etruszk szent iratokat, amelyekben előírták, hogy milyen szertartás szerint kell a városokat alapítani, az oltárokat, a templomokat felszentelni, milyen szentség illeti a falakat, milyen jog a kapukat, milyen módon kell felosztani a tribusokat, curiákat és a centúriákat; hogyan kell felállítani és elrendezni a hadsereget és a háborúra, békére vonatkozó dolgokat.”⁵³ CENSORINUS Varro nyomán a végzet könyveinek nevezi a Rituálék Könyveit,⁵⁴ és megerősíti, hogy a Libri Fatales (amely a Libri Acherontici-vel együtt a Libri Rituales-t alkotó szent iratok része) az egyén és az állam sorsát is meghatározta, vallási rendelkezései érvényesek az egész etruszk társadalomra.⁵⁵ A Libri Fatales szerint az emberi élet tizenkét héteves egységben telik el; a tizenkettedik után az emberek „kilépnek szellemükből”, és az istenek többé semmiféle jelet nem küldenek nekik.⁵⁶

⁵⁰ A. Caecina Cicero barátja: „Ő a legkiválóbb írók egyike az *Etrusca disciplina* terén, melynek a stoikus filozófiával megkísérelt összekapcsolása által tudományos alapot igyekezett adni.” – PECZ Vilmos (szerk.): *Ókori lexikon*. Bp. 1902. I/1. k. 347–348. p. Seneca (Nat. quaest. II. 39. skk.) és Plinius (Nat. hist. II. 137. skk.) adnak kivonatot Caecina munkáiból; Verrius Flaccus (Festus-nál: 262., 263.) és Servius is hivatkoznak műveire. – PAULY – WISSOWA: 5. k. 1237–1238. col.

⁵¹ ELIADE: 104. p.

⁵² THULIN: *I. Die Blitzlehre*. 8. p.

⁵³ „*Rituales nominantur Etruscorum libri, in quibus perscriptum est, quo ritu condantur urbes, arae, aedes sacrentur, qua sanctitate muri, quo iure portae, quomodo tribus, curiae, centuriae distribuuntur, exercitus constituentur, ordinentur, ceteraque eiusmodi ad bellum ac pacem pertinentia.*” (Ford.: Furka Tamás) – FESTUS: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. (285.) 358. p.

⁵⁴ CENSORINUS: *De die natali liber*. (17.5) Recensuit: Fridericus Hulstsch. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae, 1867. 31–32. p.

⁵⁵ CENSORINUS: *De die natali liber*. (14.6) 25. p.

⁵⁶ THULIN, C. O.: *Die Etruskische Disciplin. III. Die Ritualbücher und zur Geschichte und Organisation der Haruspices*. Göteborg, 1909. 68–75. p.

Ugyanígy, a népeknek és az államoknak, Etruriának, éppen úgy, mint Rómának, kiszabott ideje van, és ezt ugyanazok a normák rögzítik, mint amelyek a világmindenséget irányítják.⁵⁷ A Libri Rituales kapcsán felmerül a klasszikus irodalomban az *ostentaria* fogalma, amely olyan események, jelenségek elnevezése, amelyeket isteni csodaként értelmezett az etruszk hitvilág.⁵⁸ Cicero utalásai révén feltételezhető, hogy a csodák tárgykörébe tartozó jelenségek leírásai a Libri Rituales részét képezték; vagy legalábbis szoros lehetett az összefüggés a szertartáskönyvek és a csodajelenségek vallási magyarázata között. Egyes források határozottan állítják, hogy az isteni csodajeleket illetően az etruszkok a szertartáskönyvekre hivatkoztak, mert a béljölás tudományának alapos tapasztalatait tartalmazták.⁵⁹

Censorius szerint a szent korszakokat kifejtő vallási tanítások kimondottan a fátumokra épültek: „Az etruszk szertartáskönyvek tanítják meg azt, hogy egy városban melyek a természetes korszakok, és ezekben a könyvekben írják le állítólag, hogy a korszakok kezdetét így állapítják meg ... de azok, amelyeket az emberek nem ismernek fel, isteni sugallatra küldött csodák, amelyekben figyelmeztetnek az istenek arra, hogy a korszak véget ért.”⁶⁰

A csodajelek fontosságáról Livius is beszámol, amikor az etruszk háborúkról tudósít: „Közben sok csodajelről érkezett híradás, de a legtöbbet – minthogy legfeljebb egy-egy személy tanúskodott róluk – lekicsinyelték, és mivel állt a háború az etruszkokkal, nem is volt jóspap, aki a jeleket értelmezze.⁶¹ Egy dolog azonban mindenkinek gondot okozott: az albai erdőben levő tó, bár sem eső, sem más ok nem volt rá, csodásnak mondható módon szokatlanul megduzzadt. Követeket küldtek Delphibe megtudakolni, milyen isteni kinyilatkoztatás rejlik e csoda mögött. De a sors a szomszédból küldött jóst. Egy veii beli öreg, amikor az őrhelyek és őrállomások között elhaladva a római és etruszk katonák kicsúfolták, látnoki hangon kijelentette: a rómaiak addig nem foglalják el Veiit, míg le nem csapolják az Albai-tó vizét.”⁶²

Az istenektől küldött jelek általában két csoportra oszthatóak: vannak olyanok, amelyeket az ember idéz elő viselkedésével, áldozati tevékenységével (*omnia impetrativa*), és vannak olyanok, amelyek emberi közreműködés nélkül, kizárólag az istenek akaratából származnak (*omnia oblativa*). A madárjölás több fajtája közül az *auspicium* („madárszemle”) volt a legjelentősebb, amelyet

⁵⁷ ELIADE: 104–105. p.

⁵⁸ THULIN: *I. Die Blitzlehre*. 10. p. – THULIN: *III. Die Ritualbücher...* 76–128. p.

⁵⁹ AMMIANUS MARCELLINUS: *Rerum gestarum libri qui supersunt*. (Lib. XXV. 2: 7–8) I. kötet. 356. p.

⁶⁰ CENSORINUS: *De die natali liber*. (17.5–6.) (Ford.: Furka Tamás) 31–32. p.

⁶¹ „...ha a Sibylla-könyvekben vagy a főpapi feljegyzésekben megtalálták az utasítást valamely csodajel kiengesztelésére, a szertartást a római főpapok intézték, ellenkező esetben vagy különösen fontos alkalmakkor etruszk jóspaphoz fordultak.” – LIVIUS: 1982. I. k. 694–695. p.

⁶² LIVIUS: (Lib. 5. 15.) I. k. 404. p.

az etruszk vallási hagyományból vettek át és emeltek állami rangra a latinok. A papi testület tagjai-(Rómában az augurok), igen szigorú rituálé alapján végezték el az auspiciumot fontosabb társadalmi események előtt. Meghatározott és pontosan kijelölt helyről figyelték a madarak viselkedését. Bizonyos madárfajtáknak a röptéből, másoknak az énekéből próbálták megtudakolni az istenek szándékát az eljövendő eseményekkel kapcsolatban.⁶³

Az etruszk hitvilág a világmindenséget háromszintes templomként írta le, amelyben a felső szint megfelelt az égnek, a középső a föld felszínének, az alsó a föld alatti világnak. A három szint között olyan párhuzamosságot képzeltek, amely lehetővé tette, hogy a felső, látható struktúrában az égitestek elhelyezkedése, állása alapján megjövendöljék az emberi világ: egy-egy nép és minden egyes ember sorsát. Úgy hitték, hogy az alsó, az élő ember számára hozzáférhetetlen struktúra az alvilági istenek és démonok lakhelye, a holtak birodalma. Az etruszkok hiedelmei szerint a földi és az alvilági szférát a föld felszínén látható repedések, árkok kötik össze, és ezeken keresztül bocsátkoznak le a holtak lelkei. E természetes geológiai képződményeket utánzó gödröket (mundus) építettek ki minden etruszk városban, hogy ott mutassanak be áldozatot a föld alatti isteneknek és az ősök szellemének. A vertikálisan tagolt világmodell mellett létezett egy horizontális tagolás is a négy égtájnak megfelelően; a nyugati szektorba képzeltek a gonosz isteneket és szellemeket, a keletibe a jókat.⁶⁴

Az etruszk pantheon számos istent ismert,⁶⁵ a legtöbbnek csak a nevét ismerjük, és tudjuk, hogy milyen helyre kerültek ezek a nevek a piacenzai jósló májmodellen.

A görög mitológiával ellentétben az etruszk vallásban általában nem alakultak ki az istenek házasságát, vagy rokoni kapcsolatait megörökítő mítoszok. Náluk az istenek a vallási hierarchiában elfoglalt helyük szerint rendeződtek párokba vagy triászokba. Az égei-anatóliai társadalmak legarchaikusabb vallásos képzeleteire vezethető vissza az olyan istenek etruszk koncepciója, akik akaratukat villámokkal nyilvánítják ki. Közéjük tartozik Tin, akit a görög Zeusszal és a római Jupiterrel szokás azonosítani. Tin mint égisten és villámszóró isten, három nyaláb villámnak parancsolt. Az első nyalábbal figyelmeztetni tudta az embereket, a másodikat csak akkor alkalmazta, ha előbb kikérte a többi tizenkét isten tanácsát, míg a harmadik, legrettenetesebb villámcsapással csak akkor büntetett, ha a kiválasztott istenek is beleegyezésüket adták. Tin, Zeusszal ellentétben, nem volt az istenek királya, hanem csak az isteni tanács „elnöke”; és ezt az isteni testületet az etruszk városállamok vezetőiből álló tanács mintájára képzeltek el. Turan istennőt, akinek a neve „adományozót” jelentett, minden élőlény úrnőjeként tisztelték, és Aphroditével

⁶³ HAHN: 56–57. p.

⁶⁴ TOKAREV: 151. p.

⁶⁵ PAULY – WISSOWA: 765–768. col. – TOKAREV: 151–180. p.

azonosították. A görög Hérának és a római Junónak felelt meg Uni istennő, akit számos városban a királyi hatalom patrónusaként tiszteltek. Tinen és Unin kívül a római capitoliumi templomban, amelyet a Kr. e. 6. század végén alapítottak az etruszkok, imádták Menrvát (a római Minerva megfelelőjét), aki a kézműipar és kézművesek patrónusa volt. E három isten alkotta triász római megfelelője: Juppiter, Juno, Minerva. A görög Apollónnal azonosították Aplu istent, akit az emberek és nyájak, valamint a megművelt földek őrzőjeként tiszteltek. Hermésznek felelt meg Turms, az alvilági lelkek ura és vezetője. Sethlans az alvilági tűz istene, az isteni kovács a görög Héphaisztosz etruszk mása; őt Populonia városában Velchan néven tisztelték (innen ered a római Vulcanus). A tükrökön, gemmákon, érmeken fennmaradt számos ábrázolás bizonyosága szerint kiemelkedő helyet foglalt el Nethun isten az etruszk vallási képzetekben. A tengeristen jellegzetes attribútumaival (háromágú szigony és horgony) ábrázolták. Az etruszk termékenységistenek között a legnépszerűbb Fufluns volt, akinek a görög mitológiában Dionüszosz a párhuzama; Róma istenei között pedig Silvanus. Orgiasztikus jellegű kultusza Itália földjén valószínűleg ősbibb volt, mint görög földön Dionüszoszé. Az etruszk államok szakrális egyesülése Volsinii központtal elősegítette, hogy ennek a városnak a főistene, Voltumna (a rómaiak latinul Vertumnus néven emlegették) főszerepet kapjon. Néha gonosz szándékú szörnyként, máskor pedig meghatározatlan nemű termékenységistenként, ritkábban harcos istenként ábrázolták. Ezek az egyes megjelenési formák valószínűleg azokat a fejlődési szakaszokat követték, amelyeken át a helyi uralkodó istenség Etruria „főistenévé” alakult. PALLOTTINO szerint: „a görög befolyás segíthette és előmozdíthatta az etruszk istenségek egyénivé, személyessé és emberivé válásának folyamatát, megsokszorozva és jellegzetessé téve a nagyobb istenek vonásait, nemzeti istenségek rangjára emelve a helyi szellemeket és hősöket, egybevonva azonos jellegzetességekkel rendelkező lények csoportját.”⁶⁶ Ennek a befolyásnak jellemző esete Veltha (Veltune, vagy Voltumna), ez a különös és ellentétes vonásokkal rendelkező istenség, akit kezdetben egy alvilági, földi szellemként tiszteltek Közép-Itália néhány településén. Sokrétű kulturális hatás eredményeképpen az idők folyamán alakja felsőbbrendű isteni lényé alakult át, sőt az etruszkok elsőrendű istenévé, Etruria fő istenségévé (deus Etruriae princeps).⁶⁷

Az „égi völgyben” lakozó istenek közé sorolták az etruszkok Satré istent, mivel úgy tartották, hogy Tin-hez hasonlóan ő is képes villámmal sújtani a földet. Satré képzetéhez kapcsolódott az aranykornak, a bőség és általános egyenlőség eljövendő korának kozmogóniai tana és mitológiai fogalma, amely megfelelt a Saturnusról vallott római felfogásnak. Itáliai eredetű isten volt Maris

⁶⁶ PALLOTTINO: 137. p.

⁶⁷ VARRO, Marcus Terentius: *De lingua latina*. (Lib. V. 46.) – In: *Varro on the Latin Language with an English translation* by Roland G. Kent. I. (Books V.–VII.) London, 1958. 42. p.

(a római hadisten: Mars). Egyik neki tulajdonított szerepében a természetes vegetáció pártfogója, a másikban a hadviselés istensége. Az itáliai mitológiából vették át az etruszkok Maiusnak, a növényzet khtonikus istenségének alakját. Tisztelték Selvans istent, akit később a rómaiak Silvanus néven vettek át tőlük. Az alvilág ura Aita és Phersiphai (a görög Aidész és Perszephoné).⁶⁸

Az etruszkoknál az istenek kultusza mellett kialakult a jó és gonosz démonok kultusza is. Ábrázolásuk tükrökön és sírkamrák freskóin maradt fenn. A démonok képi megjelenítésében előfordulnak zoomorf vonások, ebből következően valószínűleg szent állatok kultusza előzte meg a démonok kultuszát. A szent állatok tisztelete az antropomorf istenek kultuszainak térhódításával szorult háttérbe. A démonok az istenek alárendeltjeiként jelennek meg ebben a hitvilágban, gyakran ábrázolták őket az istenek kísérőiként vagy szolgálóiként. Haru (Harun) haláldémon nagyobb mértékben megőrizte önálló istenség voltát, mint a vele rokon görög lélekvezető, Kharón. Haru a legarchaikusabb képzőművészeti emlékeken rosszat sejtető és hallgatag szemlélője a halálos kínoknak, később a halál hírnöke, végül pedig (görög mitológiai hatásra) lélekvezető a holtak birodalmában, aki ezt a feladatot Turmstól vette át. Egy másik démon, Tuchulcha és Haru között sok közös vonást találhatunk, külső megjelenésükben antropomorf és zoomorf vonások keverednek. Harut és Tuchulchát gyakran ábrázolták együtt, mint az istenek akarátának túlvilági végrehajtóit.

A lázoknak nevezett démonok (római lárók) isteni rangú sokaságának kultuszában kiemelt helyet foglalt el a Laz nevű démonikus lény kultusza.⁶⁹ Csupasz, szárnyas, ifjú istennőként ábrázolták. A tükrökön és urnákon szexuális jelenetek résztvevője. Attribútumai közé tartozik a tükör, a palatábla vesszővel és virágok. Homályos a feliratokon előforduló Euan, Alpan, Mlacus epithetonjainak a jelentése. A római lárókhoz való bizonyított hasonlóságuk alapján feltételezik, hogy a lázok jóságos, a házat és a házi tűzhelyet pártfogoló istenségek voltak. Démonikus lények tömegét értették a mánokon, amelyek jó és gonosz szellemek is lehettek. A túlvilági démonok körébe tartozott Vanth, egy, a halált megszemélyesítő női démon, akit a római Furiákkal azonosítottak.⁷⁰

Eredeti etruszk írásos források hiányában a tudósok a régészeti anyag aprólékos tanulmányozására összpontosítottak. A halottak és a khtonikus istennők kultuszának archaikus struktúrája az Égei-tenger vidékének sírjaira és szobraira emlékeztet. A nekropoliszok – a halottak valóságos városai – a városok mellett emelkedtek. A sírokat gazdagon ellátták, a férfiak számára

⁶⁸ PAULY – WISSOWA: 765–768. col. – TOKAREV: 151–180. p.

⁶⁹ „A lasa megjelölést, amely néhány női félisten közös neve – ezeket a görögök és rómaiak egyes esetekben a nimfákkal azonosították –, a modern régészek tévesen a túlvilág női démonaira is kiterjesztették. Ugyancsak helytelen tagadni a lasák (Lázok) mint kisebb istenségek létezését, és ehelyett egyetlen nagy Lasa istennőről beszélni.” – PALLOTTINO: 134. p.

⁷⁰ TOKAREV: 152. p.

elsősorban fegyverrel, a nők számára ékszerekkel. Valószínű, hogy az emberáldozatok szokása teremtette meg később a gladiátorküzdelmek alapját. A halotti feliratok az elhunytak csupán az anyai leszármazására utalnak; bizonyosnak látszik, hogy a nők kiemelkedő szereppel rendelkeztek az etruszk társadalomban. Az asszonyok a férfiak oldalán részt vehettek a lakomákon. A görög szerzők ezzel kapcsolatban meglepetten számolnak be arról, hogy az etruszk feleségek olyan szabadságot élveznek, ami görög földön csak a hetérák kiváltsága. Az etruszk nők fátyol nélkül mutatkozhattak a férfiak előtt, és a halotti freskók áttetsző ruhákban ábrázolják őket, amint aktívan biztatják a meztelen atléták küzdelmét.⁷¹

Az etruszk kultúra egyik meghatározó eleme a halálhoz való viszonyulás, és az ennek kapcsán kialakított halottkultusz. A halálról és a síron túli létről alkotott etruszk hiedelmeket nehéz rekonstruálni. A temetkezésekre, a sírok építésére különös gondot fordítottak, így a 19. és 20. század eleji kutatók érdeklődését lenyűgözték a gazdag leletek, amelyeket a sírokban találtak. A közelmúltig sokkal bővebb ismereteink voltak az etruszk temetkezési szokásokról, mint az életmódjukról. Temetkezési módjuk a hamvasztás volt, a hamvakat tartalmazó kettős kúp alakú urnákat kútra emlékeztető egyszerű sírokba temették. Később Kr. e. kb. 700-tól áttértek egyes területeken az elföldelés gyakorlatára. (A harcosokat teljes harci díszben temették el.)⁷²

A 4. századtól kezdődően a sírok festményei az alvilágot ábrázolják, „amely különbözik a görögökétől, de ők ihlették: a halott kocsin, lovon utazik; a túlvilágon emberek egy csoportja fogadja, talán az ősei; lakoma várja, ahol Hádész és Perszephoné ül az asztalfőn, itt Eita és Phersipnai a nevük”.⁷³ A ránk hagyományozódott képzőművészeti alkotások egy szinte teljes démono-lógiát tárnak elénk, amely nem görög eredetű. A haláldémonok között Charun szerepe volt a legfontosabb, ezt a rettegett istent horrorisztikus formában ábrázolták: „Míg horgas orra dögmadárra, füle pedig lóra emlékeztet, vicsorgó fogai, azokon a képeken, ahol kegyetlenül vigyorgó szájából kivillannak, a zsákmányt fölfalni készülő ragadozó képét idézik.”⁷⁴ Charun, miután végzett áldozatával, elkíséri útján az alvilágba, amelynek kapujában – a sírok falfestményeinek tanúsága szerint – szerepe véget is ér; az elhunyt a másvilágon örömeiben gazdag túlvilági élet vár.

ARNOBIUS keresztény író szerint: „a Libri Acherontici-ben Etruria azt ígérgeti, hogy némely állatok bizonyos isteneknek felajánlott vére által a lelkek istenivé lesznek és megmenekednek a halandóságtól” („neque quod Etruria libris in Acheronticis pollicetur, certorumanimalium sanguine numinibus certis dato,

⁷¹ ELIADE: 103. p.

⁷² VICKERS: 76. p.

⁷³ DUMÉZIL, Georges: *La religion romaine archaïque*. Paris. 1974. 676–677. p. (Idézi Eliade: 105. p. Ford.: Saly Noémi)

⁷⁴ RUYT, F. de: *Charun, démon étrusque de la mort*. Bruxelles, 1934. 146–147. p. (Idézi ELIADE: 105. p.)

divinas animas fieri, et ab legibus mortalitatis educi”).⁷⁵ Arnobius közléséhez SERVIUS hozzátesz még egy fontos értesülést: bizonyos áldozatok következtében a lelkek istenné alakulnak, akiket animalesnek mondanak, hogy eredetükre emlékeztessenek.⁷⁶ A halhatatlanná váló lélekről szóló vallási tanítás (a „lelkek megistenülése”, isteni szintre emelkedése) új dimenzióval egészíti ki az etruszk eszkhatólogiát.⁷⁷

Az etruszk templomokról és szentélyekről keveset tudunk. Nagyon fontos régészeti felfedezés a Sienától délre, Murlóban feltárt Kr. e. 6. századi épületegyüttes, amely valószínűleg szentély volt. Az itt előkerült kiváló minőségű leletanyag bepillantást nyújt az etruszkok vallásgyakorlatába.⁷⁸ Jól ismert továbbá a hajdani virágzó, jelentős tengeri és szárazföldi hatalomként számon tartott etruszk város, Vulci területén feltárt gazdag leletanyagú ún. „Bartoccini-sír”, amelyben tömjénfüstölőt, olajtartó edényeket és egyéb kultikus célú dísz tárgyakat találtak.⁷⁹ Cerveteri (etruszk nyelven Chaire, latinul Caere) feltárt sírjai az életmódról is pontos képet adnak. A lakóházakat imitáló 6. és 5. századi kamrasírok berendezései a város lakosainak gazdagságát reprezentálják.⁸⁰

Az etruszkok által Tarquinius Superbus király uralkodása alatt (Kr. e. 534–509/508) épített, monumentális capitoliumi szentély háromhajós építmény volt, és az etruszk istentriász tiszteletére létesítették.⁸¹

Az etruszk vallásos gondolkodás lényege az eredeti írásos források hiánya miatt rejtve maradt az utókor előtt. „Az a tisztelet, amely jövőmondó, orientációs, valamint város- és templomépítési módszereiket Róma kezdetétől fogva övezte, jelzi az etruszkok theológiájának kozmologikus szerkezetét, és megmagyarázni látszik erőfeszítéseiket, hogy behatoljanak a történelmi idő rejtélyébe. Nagyon valószínű, hogy ezek a felfogások hozzájárultak a római vallás érettebbé válásához.”⁸²

⁷⁵ ARNOBIUS Afer, Maior: *Disputationum*. (Lib. II. 62.) (Ford.: Furka Tamás) – (In: Opera Omnia.) (Migne, J.-P.: Patrologiae Cursus Completus. Series Latina.) Patrologia Latina. Tom. 5. 908–909. col.

⁷⁶ SERVIUS: *Commentarius*. (Lib. III. 168.) – In: VERGILIUS: *Opera, cum integris...* Tom. II. Lib. III. 365. p.

⁷⁷ ELIADE: 105. p.

⁷⁸ REICH: 84. p.

⁷⁹ VICKERS: 77. p.

⁸⁰ VICKERS: 85–92. p.

⁸¹ HAHN: 54. p.

⁸² ELIADE: 105. p.

Abstract

Among from the people that disappeared from the scene of history in antiquity, it was the Etruscans that made the most significant impact on classical culture in Italy.

Already the Romans took a great interest in the world of the Etruscans, saving several texts and customs. Later, in the age of the Renaissance, as a consequence of the revival of classical studies, the results of etruscological inquiries came soon to the front of common interest.

The increasing results of the inquiries could not, however, prevent, that after long and vivacious debates in the eighteenth century irrational beliefs took form and spread quickly in lay circles. In addition, legends rooted deeply in modern culture and became "traditional commonplaces from generation to generation" (Massimo Pallottino) quite apart from the facts of scientific results.

The thought of "Etruscan mystery" appears first of all in connection with the origin, language and religion of this ancient civilization, that created the first high culture in Italy.

This paper deals with the Etruscan culture and provides a short scheme on the questions of the origin and religion of the Etruscan people with the help of the classical tradition of literature and modern etruscology.